

**ATIF VE ŞART DELİLLERİ VE EHL-İ SÜNNET KELÂM EKOLLERİNİN
İMAN GÖRÜŞLERİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİNDEKİ İZDÜŞÜMÜ**
CONJUNCTIONAL AND CONDITIONAL EVIDENCES AND THEIR
REFLECTION ON THE FORMATION PROCESS OF FAITH VISION OF AHL
AL-SUNNAH KALAM SCHOOLS

MUSTAFA AYKAÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Asst. Prof., Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences

maykac@kastamonu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-3126-1070

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
31 Ekim 2018	31 October 2018
Kabul Tarihi	Date Accepted
4 Ocak 2019	4 January 2019
Yayın Tarihi	Date Published
Haziran 2019	June 2019
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Haziran	June
DOI	
https://doi.org/10.143.95/hititilahiyat.476675	

Atıf/Cite as

Aykaç, Mustafa. "Atıf ve Şart Delilleri ve Ehl-i Sünnet Kelâm Ekollerinin İman Görüşlerinin Teşekkül Sürecindeki İzdüşümü". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 18/35 (Haziran-June 2019): 123-146.

<https://doi.org/10.143.95/hititilahiyat.476675>

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

<http://dergipark.gov.tr/hititilahiyat>

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University,
Çorum, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. CC BY-NC-ND 4.0

Atıf ve Şart Delilleri ve Ehl-i Sünnet Kelâm Ekollerinin İman Görüşlerinin Teşekkül Sürecindeki İzdüşümü

Conjunctural and Conditional Evidences and Their Reflection on the Formation Process of Faith Vision of Ahl al-Sunnah Kalam Schools

Abstract

As a result of the social and political events which followed the death of the Prophet, the definition of faith and blasphemy and scope of these terms, relationship between faith and deeds, had begun to be discussed issues. So, the matter of faith and blasphemy indubitably has been the first problem that must be overcome. Therefore, it is observed that sects have different or similar approachment models about relations between faith and blasphemy. About this subject, it is possible to divide the Islamic sects to sects inserting deeds in faith and sects setting deeds apart from faith. The strongest evidences used in this issue are "the conditional evidence" and "the conjunctural evidence". The conditional evidence is based on the syntactical rule which states that the conditional verb is different from its correspondence. And the conjunctural evidence is based on another syntactical rule which states that the conjunctive is different from the coordinating conjunction. These two evidences were used by two kalam schools of Ahl al-Sunnah with some differences. In this study, we analyzed the emergence of these evidences historically and its effects on both of Ahl al-Sunnah schools. At the end of our study, it was concluded that the source of these two evidences was the Murjiah sect, and that all the Maturidists used this evidence, and the first Ash'arites did not use these evidence, but later Ash'arites used the same two evidences. There has been a connection between the use of these evidences and the matter of the increase or decrease of faith. The use of these evidences by the Murjiah and the Maturidism shows that they refuse the fact of increase or decrease in faith. The fact that the previous Ash'arite peers did not use these evidences, on the contrary of there later theologians who did, showed that there were different opinions on this issue and that there was a process of evolution in this regard in Ash'ariah.

Key Words: Kalam, Ahl al-Sunnah, Relationship between faith and deeds, Conjunctural Evidence, Conditional Evidence.

Summary

The use of religious references in the solution of problems has not only rejected the opposing view, but also went on to otherization and excommunication. In the period when sects emerged, the most debated issue was the meaning of the terms of faith and blasphemy and the question of whether the deeds were included in faith or not. We can divide the sects into the sects that adds deeds to definition of faith and those who do not. Adding the deeds to the definition of faith the Havârij accused sinners of disbelief. And the Mu'tazilah accused them of sinfulness. Murjiah that emerged as a reaction to the accusation of takfir, also asserted that deeds and faith were completely independent of each other, and accepted that sin would not cause harm. The sect of the Ahl al-Sunnah, which emerged later, while separating the deeds from faith, did not say that the deeds were insignificant such as Murjiah. Accordingly, while the Havaric and Mu'tazilah accepting that deeds were included in faith, Murjiah and Ahl al-

Sunnah did not include the deeds in faith. Both groups have proposed intellectual evidence to support their views.

Two evidences, which we refer to as “the conditional evidence” and “the conjunctive evidence”, are decisive in relation between deeds and faith. Therefore, this study which will be done in order to determine the relationship between the use of these evidences and the opinion of faith, is important for the determination of the stability and the evolution of the beliefs of the sects.

The Conditional evidence and the conjunctive evidence which are the subject of our research, are the proofs showing that the deeds are different from faith. It is possible to sum up the previously mentioned evidences to be different from each other by roughly three headings:

Firstly, the verses showing that faith and sin can coexist.

Secondly, the hadiths which show that deeds are different from faith.

Thirdly, the evidences which is based on Arabic grammar rules.

We noticed that the most powerful evidence used to prove that faith and deeds are different things is a grammatical evidence which includes conditional and conjunctive evidences. Because it is possible to claim opposing proofs against other evidences relevant to this issue but nobody could pop up with a proof that can oppose these two powerful evidences.

The Conditional and the conjunctive evidences used to prove that deeds are different from faith are based on the rule of being different from each other. Conjunctive evidence is based on another syntactical rule which states that the conjunctive is different from the coordinating conjunction. In accordance with this evidence, Islamic theologians say that the addition of something on something requires differentiation between these two things. So, the attributions of deeds in faith in the verses are proofs which show that deed and faith are different from each other. As in this verse: “Those who believe and do righteous deeds” (al-Bakara 2/25). Theologians who accept deeds and the faith separately claimed that: In the situation that the conditional verb is not different from its correspondence, these two things will be the same. And such an unnecessary repetition is bad in terms of Allah.

The conditional evidence is based on the syntactical rule which states that the conditional verb is different from its correspondence. Theologians who applied this rule to the verses, said that deeds and belief was different things. As in this verse: “But he who does of righteous deeds while he is a believer...” (al-Tâhâ 20/112).

As we have noticed, these two evidences are the valuable evidences that belief and deeds are different. The sect that use these two evidences for the first time was Murji’ah. Abu Hanifa and Maturidi learned these two evidences from Murji’ah and used these two evidences without mentioning their names. The next Maturidists used these evidences separately and carefully. And with Abu’l Muin Nasafi, these evidences have become two independent and traditional evidences for Maturidists about the diversity of deeds and belief.

Although the first Ash’arites defined faith as assent of the heart, they agreed to decrease and increase faith. For this reason, they did not distinguish between belief and deeds. Therefore,

they have not consciously used these two evidences. This shows that they are still influenced by the Ahl al-Hadith. Razi was the first to use these two evidence among the Ash'arite scholars. From Razi, faith and deeds were separated from each other and the effect of deeds on faith was rejected in term of increase or decrease in faith in Ash'ariah. This shows us that there is a process of development in terms of determining the relations of faith and deeds in Ash'ariah.

As a result, the attitude of Maturidists towards the conditional evidence and the conjunctional evidence, indicates that Maturidists' understanding of faith was affected by the opinions of al-Murjiah. The attitudes of the Ash'arites towards these two evidences showed that their view about faith has evolved. Therefore, these two evidences could be considered to be the most obvious and determinant parameters for the identification of this evolution in the Ash'ari notion.

Öz

Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelik mücadelesinin tetiklediği siyasi olayların inançla ilgili sorunları yaratması nedeniyle iman ve küfrün tanımı, kapsamı, iman-amel ilişkisi gibi sorunlar tartışılmaya başlanmıştır. Bu yüzden Müslüman toplumun kendi içinde aşmaya çalıştığı ilk sorunlardan biri hiç kuşkusuz iman-küfür meselesi olmuştur. Bu itibarla geleneksel fırkaların iman-amel münasebetleri bakımından farklı yaklaşım modelleri geliştirmiş olduğu görülmektedir. Bu ekolleri 'ameli imana dâhil eden' ve 'amel ile imanı birbirinden ayıran' mezhepler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Amel-iman ilişkisine yönelik ileri sürülen fikirler akli ve nakli delillerle temellendirilmeye çalışılmıştır. Amellerin imandan bir parça olmadığı görüşünü kanıtlamak amacıyla kullanılan en kuvvetli deliller dil mantığına dayalı olarak oluşturulan 'atıf' ve 'şart' delilleridir. Atıf delili, matûf ile matûfun aleyhin; şart delili ise şart ile meşrûnun dil kaideleri gereği birbirinden farklı olduğu esasına dayanan iki delildir. Bu iki delil, zaman bakımından farklılıklarla beraber Ehl-i Sünnet ekolü tarafından kullanılmış delillerdir. Biz makalemizde hem iman meselesinin temellendirilmesinde belirleyici rol oynayan atıf ve şart delillerinin tarihi sürecini hem de bu delillerin Ehl-i Sünnet'in iki kelam ekolünün iman görüşü üzerindeki etkilerini ele almayı ve analiz etmeyi hedefledik. Çalışmamızın sonunda ise bu iki delilin kaynağının Mürcie mezhebi olduğu, tüm Mâturîdîlerin de bu delili kullandığı, ancak ilk Eş'arîlerin bu delilleri kullanmayıp sonraki Eş'arîlerin kullandığı ortaya çıkmıştır. Bu delillerin kullanılması ile imanın artıp eksilmesi meselesi arasında bağlantı olduğu ortaya çıkmıştır. Mürcî ve Mâturîdîlerin bu delilleri her zaman kullanmaları onların imanda artma ve eksilmeyi reddettiklerini göstermektedir. Önceki Eş'arîlerin bu delilleri kullanmayıp sonrakilere kullanmaları ise, Eş'arîlik'te imanın artma ve eksilmesi meselesinde farklı görüşlerin varlığını ve bu konuda bir tekâmül süreci yaşandığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Ehl-i Sünnet, İman-amel ilişkisi, Atıf delili, Şart delili.

GİRİŞ: İMAN-AMEL İLİŞKİSİNE YAKLAŞIM TARZLARI

Hz. Peygamberin vefatı sonrasında ortaya çıkan siyasi ve sosyal konularda oluşan problemlerin dinî referanslarla desteklenerek çözülmeye çalışılması, itikâdî mezheplerin ortaya çıkmasına etki eden sebeplerden biri olmuştur. Sorunların çözümünde dinî referansların kullanılması, çoğunlukla karşıt görüşü reddetmekle kalmamış, tekfir ve ötekileştirmeye kadar

gitmiştir. Dolayısıyla mezheplerin teşekkül ettiği bu devirde iman ve küfür terimlerinin anlamları ve amellerin imana dâhil olup olmadığı meselesi en çok tartışılan konu olmuştur. İmana ilişkin yapılan tanımlardan hareketle mezhepleri, amelleri imana dâhil eden ve etmeyen mezhepler olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Hâricîler imanın tanımına amelleri ekleyerek amelleri terk eden kimseleri küfür ile Mu'tezilîler ise fıkı ile itham etmişlerdir. Tekfir ithamına bir tepki olarak ortaya çıkan Mürcie de amel ile imanın birbirinden tamamen bağımsız olduğunu iddia ederek günahın mümine zarar vermeyeceği fikrini benimsemiştir. Daha sonra ortaya çıkan Ehl-i Sünnet mezhebi¹ ise amelleri imandan ayırmakla beraber Mürcie gibi amellerin önemsiz olduğunu söylememiştir. Buna göre Hâricîler ve Mu'tezile amellerin imana dâhil olduğunu kabul ederken, Mürcie ve Ehl-i Sünnet amelleri imana dâhil etmemişlerdir. Her iki gurup da kendi görüşünü desteklemek için hem naklî hem de aklî deliller ileri sürmüştür. Amelleri imana dâhil etmeyen mezhepler tarafından kullanılan ve tarafımızdan "atıf" ve "şart" delilleri şeklinde isimlendirilen iki delil iman-amel münasebetleri hususunda belirleyici niteliktedir. Dolayısıyla bu delillerin kullanımı ile iman görüşü arasındaki ilişkinin tespitine yönelik yapacağımız bu çalışma, îtikâdî İslâm mezheplerinin iman görüşlerinde yaşanan istikrar veya tekâmülün tespiti açısından önem arz etmektedir.

Araştırmamızın konusu olan atıf ve şart delilleri, amellerin imandan farklı olduğu hususunda ortaya atılan delillerdir. İman ile amelin birbirinden farklı olduğu konusunda ileri sürülen delilleri kabaca üç başlık altında toplamak mümkündür:

Birincisi, iman ile günahın bir arada bulunabileceğini gösteren âyetlerdir. Bu âyetler iman ile günahın bir arada bulunması durumunda imanın kaybolmadığını, yani iman ile amelin farklı şeyler olduğunu göstermektedir. Buna, "Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşırlarsa, aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, adaletli davrananları sever." (el-Hucurât, 49/9) âyeti örnek verilebilir. Bu âyette birbirini öldürenlere hâlâ Mümin denildiğine göre, günah olan öldürme fiili kişiyi imandan çıkarmaz.²

İkincisi, hadislerle istidlâldir. Hz. Peygamber'in "Allah'ım kalbimi dininde sabit kıl"³ diye dua etmesi, Yine Üsâme b. Zeyd'in "Lâ ilâhe illallah" diyen birini öldürmesi üzerine Hz.

¹ Ehl-i Sünnet kelâmcıları İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî ve Kalânîsi gibi sünnî kelâmın ilk temsilcileri, Eş'arîler ve Hanefî-Mâtürîdîlerdir. Hadis âlimleri gibi bazı âlimler de Ehl-i Sünnet içerisinde değerlendirilse de (bkz. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l fırak*, thk. Muhammed Fethî en-Nâdî (Kahire: Mektebetü Dârü's-Selâm, 1417/2016), 349-353) Ehl-i Sünnet anlayışın kelâm ilmiyle uğraşp uğraşamayacağı bakımından Ehl-i Sünnet düşüncesinde bir ayrışma olmuştur. Ehl-i Hadis anlayışı, bir yöntem olarak kelâm ile uğraşmayı bid'at olarak niteleyip, hoş görmemiştir. Bu sebeple çalışmamızda "Ehl-i Sünnet" kavramı ile kelâmı bir yöntem olarak benimseyen Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik kastedilmektedir. (Ehl-i Sünnet'in iki ekolünün olduğu hususunda bkz: Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. Kâmil Miras (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978), 6: 12.

² Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 79; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3: 617-619.

³ Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dârü İhyâi Kütübü'l-'Arabîyye, ts), "Duâ", 2; Muhammed b. İsa b. Sevre b. Mûsa b. Dahhâk et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. İbrahim Utve, (Mısır: y.y., 1975), "Kader", 7. (Tirmizî, hadisi "Ey Mukallibu'l-kulûb" ifadesiyle nakletmiş olup Albânî bu hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.)

Peygamber'in ona "Kalbini yarıp baktın mı?"⁴ sorusunu yöneltmesi, imanın tasdik anlamına geldiğini, mahallinin de kalp olduğunu gösteren delillerdendir.⁵ Cibrîl hadisi⁶ de tasdik ve amelin birbirinden farklı oldukları konusunda delil olarak sunulan bir hadistir. Bu hadise göre, Cebrail peygamberimize gelerek iman, İslâm ve ihsanın ne olduğunu sormuş, o da cevap olarak imanı; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe inanmak olarak; İslâm'ı da Allah'tan başka ilâh olmadığına, Hz. Muhammed'in Allah'ın resûlü olduğuna şehadet etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekâtı vermek, ramazan orucunu tutmak ve Kâbe'yi hac etmek olarak anlatmıştır. Bu hadiste eğer tasdik ve ameli anlatan bu iki kavram birbirinin aynı olsaydı, hem Cebrail ayrı ayrı sormaz, hem de Hz. Peygamber ayrı ayrı cevaplamazdı. Ayrıca bu kavramların aynı şeyler olduğu kabul edilince, Hz. Peygamber'in kendi getirdiği din hakkında yanlış cevaplar vermiş olması gerekirdi.⁷

Üçüncüsü, Arapça dil kaideleri ile istidlalde bulunmaktır. Bu istidlal türünü de imanın lügat anlamı ile istidlâl, atf kaideleri ile istidlâl ve şart cümlesi kaideleri ile istidlâl olmak üzere üç aşamada değerlendirebiliriz.

İman kelimesinin lügat anlamı ile istidlâl, iman-amel farklılığı konusunda başvuru olan ilk delil çeşididir. Amelleri imana dâhil etmeyen mezhepler, iman kelimesinin lügat anlamının tasdik etmek olduğunu, lügat anlamı ile ıstîlâhî anlamının aynı olduğu belirtmişlerdir. Lügat anlamı ile ıstîlâhî anlamının aynı olduğu hususunda "Doğru söyleyen kimseler olsak da, sen bizi tasdik edici değilsin" (el-Yusuf 12/71) âyetini delil getirmişlerdir.⁸ Bu görüşte olanlar tasdik mahallinin kalp olduğunu söylemek suretiyle imanın kalbin bir fiili olduğunu, bu sebeple de amelden farklı olduğunu öne sürmüştür. İmanın mahallinin kalp olması hususundaki delil ise, "Kalbi imanla mutmain olduğu halde..." (en-Nahl 16/106) ve "Bedeviler "inandık" dediler. De ki: "İnanmadınız. Lâkin "teslim olduk" deyin. İman henüz kalplerinize yerleşmedi..." (el-Hucurât 49/14) âyetleridir.⁹

Daha önce herhangi bir isimlendirme yapılmayan ve tarafımızca "atf delili" şeklinde isimlendirilen delil, dil kaideleri ile yapılan istidlâl türüne dâhil bir delildir. Bu delil çerçevesinde amel ile imanı birbirinden ayıran mezhepler tarafından Bakara Sûresi'nin 25.

⁴ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Cu'fi el-Buhârî, *Câmiu's-Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1987), "Meğâzi" 29.

⁵ Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 80; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 617.

⁶ Söz konusu hadis özellikle mutasavvıflarca tasavvuf ilmini temellendirmek için sıklıkla kullanılmaktadırlar. Bkz: Bekir Tatlı, *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005); İsa Çelik, Birol Yıldırım, "Mesnevî Şârihi Bir Ankara Valisi: Âbidin Paşa'nın Tasavvufî Düşünceleri" *Türk Ulusal Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5/11: 27.

⁷ Râzî, *Nihâyetu'l-ukûl*, 4: 264; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabîratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-Türâs, 2011) 2: 1081; Nuredin es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Ârûçî (İstanbul: Dârü İbn Hazm, 2014), 355; *Kitâbu'l-bidâye mine'l-kifâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dârü'l-Ma'rife, 1969), 153.

⁸ Saduddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988), 77.

⁹ Fahrudin er-Râzî, *Nihâyetu'l-ukûl*, thk. Saîd Abdullatif Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehâin, ts), 4: 260; Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 79; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3: 617.

âyetinde geçen “İman eden ve salih amel işleyen kimseler...” mealindeki ifade ve aynı ifadeyi içeren diğer birçok âyet ileri sürülerek amel ile imanın farklılığı ispat edilmeye çalışılmıştır.¹⁰

Dil kaidelerine dayanılarak oluşturulan delillerden biri de yine tarafımızdan “şart delili” diye isimlendirilen delildir. Bu delilde, “Kim Mümin olmak şartıyla salih ameller işlerse, o, ne zulme uğramaktan ne de yoksun bırakılmaktan korkar.” (et-Tâhâ 20/112) ve benzeri âyetler kullanılarak Arapça dil kaidelerinden hareketle bir şeyin şartının kendisi olmayacağı söylenerek amel ile imanın farklı şeyler olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır.¹¹

1. KELÂM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE ATIF VE ŞART DELİLLERİNİN MANTIKÎ YAPISI

Dinî konularda kullanılan en kuvvetli istidlâl çeşitlerinden biri, dilbilgisi kurallarına dayalı olarak yapılan istidlâl çeşididir. Vahyin ilk muhataplarının Araplar olması ve Kur’an’ın Arap dilinde indirilmesi sebebiyle vahiy, Arap dil kaidelerine göre anlaşmıştır. Bu sebeple dinî konulardaki tartışmalarda lügatler ve dilbilgisi kitapları önemli delil kaynakları olmuştur. Kelâmcılar da, önemli bir istidlâl çeşidi olduğundan dil mantığına dayalı istidlâlê çokça başvurmuşlardır.¹² Dinî kavramların lügat anlamıyla ıstılahtaki anlamının aynı olacağı¹³ fikrinden hareket eden kelâmcıların kitaplarında “Lügat anlamına göre...”, “Dilcilere sorduğumuzda...”, “Dil kaideleri gereği...” tarzında cümleler sıkça kullanılmıştır.¹⁴

Amel ile imanın farklı olduğunu ispat etmek için kullanılan “atıf delili”, Arap dil kaideleri bakımından, matûf (atfedilen) ile matûfun aleyhin (üzerine atfedilen) birbirinden farklı olması kuralına dayanmaktadır.

Arapça’da "أما", "ألا", "إلا", "حتى", "لكن", "لا بل", "بل", "أم", "أو", "ثم" edatları atıf edatları olup, kullanıldıkları yerde önceki kelime ile sonraki kelime arasında alaka kurarlar. Atıf edatından sonraki kelimeye atfedilen anlamında “matûf”, önceki kelimeye ise kendisine atfedilen anlamında “matûfun aleyh” denir. Matûf, sıfat gibi matûfun aleyhe tabidir. Atfın beyan atfı ve nesak atfı şeklinde iki çeşidi vardır. Bunlardan bir ismi açıklamak için yapılan atfa beyan atfı; ismi başka bir isme, fiili de diğer bir fiile bağlamak amacıyla yapılan atfa da nesak atfı denmektedir. Nesak atfı da, matûf ile matûfun aleyh

¹⁰ Kâdî Ebû Ya’lâ, *Mesâilü’l-îmân*, thk. Suud b. Abdilaziz el-Halef (Riyad: Dârü’l-Âsime, 1410), 241; Kâdî Abdulcabbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 1: 729; Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlî’s-Sünne*, 7: 313.

¹¹ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlî’s-Sünne*, thk Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005) 7: 313; Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ekmeluddîn el-Bâbertî, *Şerhu Akîdeti Ehlî’s-Sünne ve’l-Cemâa*, thk. Arif Aytekin (Kuveyt: Vüzerâtü’l-Evkâf ve’ş-Şuûnî’l-İslâmî, 1989, 1409), 99; et-Teftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, 82.

¹² Dile dayalı kıyas ile ilgili olarak Bkz: Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı (İlk Dönem Sünni Kelâm Örneği)*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 232-234.

¹³ Lügavî hakikat ve şer’î hakikat ilişkisi hakkında bkz: Kılıç Arslan Mavil, *Mâtürîdî Kelâmında Tevil*, (Ankara: İsam Yay, 2017), 196.

¹⁴ Ebubekir İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti’ş-şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, thk. Daniel Cimâriyeh (Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 1987), 149, 289; Ebu’l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu’d-dîn*, thk. Hans Peter Lins (Kâhire: Mekbetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 2003), 148.

arasında mutlak ortaklık bulunan ve sadece lafzî ortaklık bulunan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹⁵

Buna göre amel ile imanın farklı şeyler olduğu hususunda “İman eden ve salih amel işleyen kimseler...” (el-Bakara 2/25) ifadesi ve ifadeyi içeren başka âyetler öne sürülerek yapılan istidlâlde kullanılan atif çeşidinin, nesak atfının, matûf ile matûfun aleyh arasında mutlak ortaklık bulunan türü olduğu anlaşılmaktadır. Nesak atfının, matûf ile matûfun aleyh arasında mutlak ortaklık bulunan türünde kullanılan edatlarsa "و", "ف", "ثم", "أو", "أم", "حتى", "و" edatlarıdır.¹⁶

Kelâmcılar, bir şeyin başka bir şey üzerine atfedilmesinden hareketle ve doğal olarak atfın iki tarafı olan matûf ile matûfun aleyhin birbirinden farklı olacağı çıkarımını yaparak, bunu amellerle imanın farklı şeyler olduğuna delil olarak kullanmışlardır. Buna göre, âyetlerde amellerin iman üzerine atfedilmesi, bu iki kavramın birbirinden farklı olduğunun delilidir.¹⁷ Amel ile imanı ayrı kabul eden kelâmcıların bu görüşünü destekleyen diğer husus ise, matûf ile matûfun aleyh kavramlarının birbirinden farklı şeyler olmaması durumunda, aynı şeyin gereksiz yere iki kere zikredileceğidir. Böyle gereksiz bir tekrar abestir ve Allah açısından bir eksiklik ortaya çıkaracağı muhakkaktır. Dolayısı ile Allah abesle iştigâl etmeyeceği için iman ve amel farklı şeylerdir.

Amel ile imanın birbirinden farklı olduğu hususunda kullanılan ve “şart delili” olarak isimlendirdiğimiz delil de, Arap dil kâideleri bakımından şart ile meşrûnun birbirinden farklı olması kuralına dayanmaktadır. “Kim Mümin olarak salih ameller işlerse, o, ne zulme uğramaktan ne de yoksun bırakılmaktan korkar.” (et-Tâhâ, 20/112) ve benzeri âyetleri öne süren bazı kelâmcılar, bu gibi âyetlerde imanın amellerin sıhhati için bir şart olarak zikredildiğini, dil kaideleri gereği şart ile meşrûnun farklı şeyler olduğunu, dolayısı ile imanla amelin birbirinden farklı şeyler olduğunu öne sürmüşlerdir.

Kelâmcıların amel ile imanın birbirinden farklı olduğu hususunda kullandıkları ve bizim de şart delili olarak isimlendirdiğimiz delil aslında Arap dil kaidelerinden “hâl” ile ilgilidir. Çünkü ilgili ifade, söz konusu âyetlerde hâl cümlesi olarak kullanılmaktadır. “Hâl” cümlede fâilin veya mefulün durumunu bildiren söz olup Türkçe’deki karşılığı durum zarfıdır. Durumu anlatılan şeye ise sahibu’l-hâl denir. Hâl bir kelimededen oluştuğu gibi bir fiil cümlesi, isim cümlesi, zarf, câr veya mecrûr da olabilir.¹⁸ Buna göre amel-iman ayrımıyla ilgili olarak kullanılan şart deliline konu olan âyetlerde isim cümlesinden oluşan bir hâl bulunduğunu söyleyebiliriz.

¹⁵ Bahâuddin Abdullah İbn Akîl el-Hemedânî, *Şerhu İbn Akîl*, thk. Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1432/2011) 2: 201-208; Cemaeddin Abdullah İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Kadru’n-Nidâ ve Bellü’s-Sadâ*, thk. Muhammed Yâsir Şerîf (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1990), 201-204.

¹⁶ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 2: 207.

¹⁷ Ebu’l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Kitâbu’t-Temhîd li kavâidi’t-tevhîd*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 2006), 147; Sâbûnî, *el-Kifâye fi’l-hidâye*, 355; *Kitâbu’l-Bidâye mine’l-kifâye fi usûli’-d-dîn*, 153; Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 3: 616, 617.

¹⁸ Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, 5. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 270-276.

Bu istidlâle konu olan âyetlerden Tâhâ Sûresinin 112. âyeti şart ve cevabından oluşmaktadır. " **وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَ لَا هَضْمًا** " şeklindeki âyetin ibaresinin italik yazılan ilk bölümü şart, cümlelerin kalan kısmı ise şartın cevabıdır. Buna göre âyet "Kim Mümin olduğu halde salih amel işlerse, ne haksızlık yapılmasından ne de eksiltimeden korkar." şeklinde tercüme edilebilir. Salih amellerle kastedilen ise farz olan ibadetlerdir.¹⁹ Ancak âyetin italik yazılan bölümü de kendi içinde hâl cümlecisi barındırmakla beraber italik yazılan şart cümlesi içerisinde altı çizili bölüm hâldir. Bu durumda şart cümlesinin tercümesi "Kim Mümin olduğu halde salih amel işlerse..." şeklindedir. Buna göre bu âyette mükâfata ulaşmak için kişi Mümin iken salih amel işlemesi istenmekte, yani dolaylı olarak salih amellerin beklenen faydayı sağlaması için kişinin salih amelleri işlerken Mümin olması şart koşulmaktadır. Yani âyetin bütününde mevcut olan şart ve şartın cevabı şeklindeki yapıdan ayrı olarak, âyetin şart bölümünde yapı bakımından hâl, ama mânâ bakımından şart anlamı içeren başka bir yapı mevcuttur. Bu noktada bu âyetin kelâmcıları ilgilendirdiği bölümünün âyetin ilk bölümü olduğunu söylemek gerekir. Çünkü amel ile iman arasındaki ilişki özellikle bu bölümde söz konusu olmaktadır. Bu konuda delil olarak kullanılan diğer âyetlerdeki gramer yapısı ile bu âyetin gramer yapısının hemen hemen aynı olduğunu belirtmemiz gerekir. Buna göre bu delile "şart delili" denilebileceği gibi ilgili olduğu dil kaidesi göz önünde bulundurularak "hâl delili" de denilebilir. Ancak kelâmcıların bu ve benzeri âyetlerin ilgili kısmını "Mümin olmak şartıyla her kim salih amel işlerse..." şeklinde şart olması bakımından anlamlandırmaları ve buna uygun yorumlar yapmaları sebebiyle bu delili "şart delili" olarak isimlendirmeyi uygun gördük. Buna göre şart olan "Mümin olmak" ile meşrûtu olan "salih amel işlemek" birbirinden farklıdır. Şart delili ile istidlâl, bir şeyin, kendi şartıyla aynı olamayacağı dilbilgisi kaidesine dayansa da, aslında burada "bir şey kendisinin sebebi olamaz." şeklindeki daha temel bir aklî ilkenin işletildiği tespitini de yapabiliriz. Meşrûtun şarta bağlı olması sebebi ile şart bir anlamda meşrûtun varlık sebebi olmaktadır. Dolayısı ile "şey ile sebep olduğu şey birbirinden farklıdır" şeklindeki mantıksal sonuç, dilbilgisinde şart-meşrût olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun da bize dilbilgisi-kelâm ilişkisini gösterdiğini söyleyebiliriz.

2. KELÂM İLMİNDE ATIF VE ŞART DELİLLERİNİN DEĞERİ

İman ile amelin farklı şeyler olduğunu ispatlamak için kullanılan deliller arasında en kuvvetlisinin, atıf ve şart delillerinden oluşan dil mantığı ile istidlâl olduğu görülmektedir. Çünkü iman ile amelin farklı olduğu konusunda kullanılan diğer deliller, muhaliflerin itirazına açık olup, zıddına deliller üretilmeye müsaittir. Nitekim ameli imana dâhil eden Hâricî, Mu'tezilî ve Selefi çevreler tarafından bu tarz istidlâllerde bulunulmuştur.

Lügat anlamından yola çıkılarak imanun kalp ile tasdik anlamına geldiği ve amellerin imana dâhil olmadığı görüşüne, amel ile imanı birleştirenler tarafından itiraz edilerek "iman" ve "tasdik" kelimelerinin tam olarak eş anlamlı olmadıkları ileri sürülmüştür. Mesela, Ehl-i Hadis taraftarlarından²⁰ İbn Teymiyye ve İbn Ebi'l-İzz'in bu konuda üç itirazda buldukları görülmektedir. Onlara göre, ilk olarak, haber getireni tasdik eden bir kişi için "Saddaka/onu

¹⁹ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîru Fahri'r-Râzî - Mefâtihu'l-ğayb-*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981) 22: 120.

²⁰ Hadis taraftarlarının iman-amel münasebetleri ile ilgili görüşleri için bkz: Sönmez Kutlu, *Selefliğin Fikrî Arkaplamı – İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*, 4. Baskı, (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 79-104.

tasdik etti" denir, ama o kişi hakkında "Âmenehû/Âmene bihî" şeklinde "ona iman etti" denmez. Bilakis "âmene lehû" "ona inandı" denir. "Amene" fiilinin "bi" harf-i ceri ile kullanımı ile "li" harf-i ceriyle kullanımı farklıdır. "Bi" harf-i cerli kullanım haber ile ilgili iken, "li" harf-i cerli kullanım haberi getiren ile ilgilidir. Yani tasdik ve iman kelimelerinin bu harf-i cerler ile kullanımında farklı anlamlar ortaya çıkmakta, dolayısıyla bu kelimeler her zaman aynı anlama gelmemektedir. O halde, bu kelimelerin bir yerde aynı anlamda kullanılması, bu iki kelime arasında mutlak bir eş anlamlılık anlamına gelmez. İbn Teymiyye ve İbn Ebi'l-İzz'e göre, iman ve tasdik kelimeleri, kullanım yerleri bakımından da birbirinden farklıdır. İman kelimesi, sadece bilinmeyen gayb âlemine dair haberler ile ilgili kullanılırken; tasdik kelimesi hem görünür âlem, hem de gayb âlemi için kullanılmıştır. Örneğin, görünür âlemle ilgili olarak güneşin doğduğunu söyleyen bir kimsenin doğru söylediğini beyan için "onu tasdik ettik" mânâsında "saddaknâhu" denir, ama "âmennâ lehû" denmez. Çünkü iman kelimesinin gayba dair verilen haberlerde kullanımı söz konusudur.²¹

İbn Teymiyye ve İbn Ebi'l-İzz'in iman ve tasdik kelimelerinin zıtlarını kullanarak bu kelimelerin lügat anlamlarının geçersiz olduğuna dair istidlâlde bulduklarını da görüyoruz. Onlara göre, yalanlama anlamında "tasdik" kelimesinin zıddı olarak "tekzîp" kelimesi kullanılırken, "tekzîp" kelimesi "iman" kelimesinin zıddı olarak kullanılmaz. İman kelimesinin zıddı, küfür kelimesi olup, küfür ile tekzip aynı anlama gelmez. Diğer taraftan tasdik ve iman kelimeleri tam olarak birbirinin aynı olsalar da, tasdik etmenin sadece kalp ile olmayacağı açıktır. Çünkü diğer organların fiilleri de tasdik anlamı taşıyabilir. Bu konuda "Gözler zina eder, onların zinası bakmakla olur. Bunu tasdik eden veya yalanlayan ise cinsel organdır"²² hadisi delil olarak gösterilmiştir.²³

Ehl-i Sünnetin, âyetlerde imanla beraber günahın beraber zikredildiği, bunun da iman ile amelin farklılığına delâlet ettiği şeklindeki delillendirmesine de, amellerin imanı nefyettiğini gösteren âyetlerle cevap verilmiştir. Örneğin Mu'tezile, "Kim Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu içinde ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar." (en-Nisa 4/14) ve "Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir." (en-Nisa, 4/93) âyetlerini öne sürerek, işlenen günahların tövbe etmeden ölmesi durumunda kişiyi içinde ebedî kalacağı cehenneme sürükleyebileceğini yani küfrüne sebep olabileceğini iddia etmiştir.²⁴ Haricilerin ise, "Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir" (el-Maide, 5/44) âyetini kendilerine şiar edindikleri²⁵ bilinen bir husustur.

²¹ Takiyyuddîn Ebu'l-Abbas İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-İman*, (Bsk yy: Dârü İbn Haldun, ts), 247-250; *Kitâbu'l-İmânu'l-evsat*, (Mecmu'u Fetâvâ VII. cildinin içinde), thk. Âmir el-Cezzâr, Enver Elbâz (Bask yy: Dârü'l-Vefâ, 2005), 324-327; Sadruddin Ali b. Ali b. Muhammed İbn Ebi'l-İzz, ed-Dımeşkî el-Haneffî, *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâviyye*, thk. Ebû Abdillâh Mustafa İbnu'l-Adeviyye (Baskı yy: Dârü İbn Receb, 2002/1423), 320.

²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts) 2: 372; Muhammed Ebû Hâtım İbn Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân* (Beyrût: yy, 1993) 5: 267.

²³ İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-İman*, 324-327; İbn Ebi'l-İzz, *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâviyye*, 321.

²⁴ Ebu'l-Hasan el-Hemedânî el-Esedebâdî el-Kadî Abdulcabbar, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*, (*Resailu'l-adl ve't-tevhid* içinde) thk. Muhammed Ammâra (Bask yy: Dârü'ş-Şurûf, 1988), 273.

²⁵ Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 73.

Amelle imanın farklı olduğuna dair hadislerle yapılan delillendirmeye, yine amellerle imanı aynileştiren hadislerle cevap verilmiştir. Mesela “İman yetmiş küsur şubedir. En üstünü “Lâ ilâhe illallah” demek, en zayıfı da insanlara rahatsızlık veren şeyleri yoldan uzaklaştırmaktır.”²⁶, “Hayâ imandan bir şubedir”²⁷, İman bakımından en kâmil Mümin ahlâk bakımından en güzel olanıdır.”²⁸ ve “Sade bir hayat sürmek imandandır.”²⁹ hadisleri ameli imandan bir cüz olarak görenlerin³⁰ istidlalde buldukları en belirgin delillerdendir.

İman ile amelin birbirinden farklı olduğuna dair delillerden atıf delili ile şart deliline karşı, konunun muhatapları tarafından bu delilleri çürütebilecek güçte herhangi bir delillendirmede bulunulamamıştır. Bu da, gramer kurallarına dayanan bu iki delilin, güçlü deliller olduğunun en güzel göstergesidir. Muhalifler bu delillerin geçersiz olduklarını ispatlayamadıkları gibi, geçerli deliller olduğunu itiraf etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Mu'tezilî Kadî Abdulcabbar ve Ehl-i hadis bilgini Kâdî Ebû Ya'lâ, iman ile amelin birbirinden farklı olduğunu ispat için ileri sürülen atıf delilini ele alarak bu delili çürütmeye çalışmaktadırlar. Onlara göre, Allah Kur'an'da her ikisi de melek olmasına rağmen Cebrail ve Mikail'i birbirine atfetmiştir. Aynı cinsten olan Cebrail ve Mikail birbirine atfedilebiliyorsa, aynı şeyler olan iman ile amel de birbirine atfedilebilir. Bu, onların melek olmaları bakımından aynı cinsten oldukları gerçeğini nefyetmez.³¹ Ancak, kanaatimize göre Kâdî Ebû Ya'lâ ve Kadî Abdulcabbar, Cebrail ve Mikail'in melek olmaları bakımından aynı özellikte olduğunu söylerken, bu meleklerin görev ve sorumlulukları bakımından ayrı özellik/kişiliğe sahip oldukları gerçeğini gözden kaçırmışlardır.

İbn Teymiyye de, “Kur'an'da bir şeyin başka bir şey üzerine atfedilmesi, atfedilen şeylerin başkalığını gerektirdiği gibi, hükümleri hususunda müşterek olmalarını da gerektirir.”³² demektedir. Onun bu sözü, bu delilin ne kadar kesin bir delil olduğunun bir itirafı mahiyetindedir. Diğer taraftan İbn Teymiyye'nin iman ile amelin hükümleri bakımından müşterek olduklarını söylemesi, değerini itiraf ettiği bu delili kendi görüşlerine uygun olarak yumuşatmaya çalışma gayreti olarak değerlendirilebilir.

Şart delili ise müstakil olarak değerlendirilmemiş, şart-meşrût veya hâl-sahibu'l-hâl kaideleri bakımından herhangi bir cevap verilmemiş/verilememiştir. Bunun yerine şart deliline konu olan âyetler, atıf deliline konu olan âyetlerle beraber zikredilerek, mesele atıf meselesi bakımından değerlendirilmiştir. İmanla ameli ayıran âlimlerin eserlerinde şart delilini müstakil bir delil olarak zikretmelerine karşın³³ amelleri imana dâhil eden âlimlerin eserlerinde şart delili hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmaması, bize bu delilin de güçlü bir delil olduğunu göstermektedir.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 414.

²⁷ Önceki hadisin bir bölümüdür.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 250.

²⁹ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Zühd”, 4; Ebû Davûd, *es-Sünen*, (Beirut: Dârü Kütübi'l-Arabî, ts) “Teraccul”, 1.

³⁰ İbn Ebi'l-İzz, *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâviyye*, 322-323.

³¹ Kâdî Abdulcabbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 729; Kâdî Ebû Ya'lâ, *Mesâilu'l-îmân*, 241.

³² İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-îman*, 152; Muhammed b. Abdullah b. Hamed es-Seyf, *el-Eseru'l-akdî fi teaddüdi't-tevcîhi'l-i'râbî li âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Riyad: Dârü't-Tedmuriyye, 2009) 1: 233, 234.

³³ Bkz: Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Bas y.y, y.y, 1368), 12.

3. KELÂM TARİHİNDE ATIF VE ŞART DELİLLERİ

3.1. Mürcie'de Atıf ve Şart Delilleri

Sahabe devrinde meydana gelen siyâsi hadiseler, Müslümanlar arası kutuplaşmalara yol açmış ve karşılıklı tekfir ithamları ile beraber birbirlerini öldürmelerine sebep olmuştur. Özellikle “Allah’tan başka hüküm sahibi yoktur” sloganı ile hareket eden Hâricîler, tekfir ve insan katli konusunda başı çekmiştir. İslâm’ın özüne uygun olmayan bu tavır, Müslümanlar arasından tekfir yerine irca fikrini önceleyen bir grubun oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Tekfir düşüncesine bir tepki olarak ortaya çıkan Mürcie, amellerle imanı ayıran bir mezhep olarak İslâm kelâmında önemli bir iz bırakmış, amelin imandan bir cüz olmadığı, mürtekib-i kebîrenin kâfir olmadığı gibi temel fikirlerini Ehl-i Sünnet mezhebine miras olarak bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir.³⁴ Bu anlamda iman-amel ayrımını ilk yapanların Mürcîler olduğunu söyleyebiliriz.

Mürcie’nin kelâmî görüşlerini yansıtan Mürcî eserler irca kitabı ve irca kasideleri olup bu Mürcî eserlerin Mürcî anlayışın görüşlerini öğrenmek bakımından sınırlı olması sebebiyle Mürcie’nin görüşlerini makâlât-fırak türü eserler ile diğer mezhep âlimlerinin kelim kitaplarından öğreniyoruz. İman-amel ayrımında kullandıkları delillerin neler olduğu hususunda kaynaklarımız da amel ile imanı birleştiren mezhep âlimlerinin kelâm kitaplarıdır. Dolayısı ile Mürcie’nin bu konudaki görüşlerini öğrenmek için Ehl-i Hadis, Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet kelâm kitapları başat kaynaklar olarak belirmektedir.

Ehl-i Hadis’in önderlerinden Ahmed b. Hanbel, Mürcîlerin “Mümin olarak, erkek veya kadın, her kim salih ameller işlerse, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.” (en-Nisa 4/124) âyetinde amel ile imanın birbirinden ayrıldığını söylediklerini nakletmektedir.³⁵ Onun bu naklinden hareketle Mürcîlerin amel-iman farklılığı konusunda şart delilini kullandıklarını söyleyebiliriz.

Daha önce de değindiğimiz üzere, Kâdî Ebû Ya’la da, Mürcîlerin “İman eden ve salih amel işleyenlere gelince...” (el-Kehf 18/88) âyetini ileri sürerek Allah’ın iman ile salih amelin arasını “vav” harfi ile ayırdığını, aynı şeyler olması durumunda bunların arasının ayrılmasına gerek olmayacağını söylediğini naklederek Mürcie’nin amelleri imandan ayrı kabul ettiğini bildirmektedir.³⁶ Bu ise bize Mürcîlerin amel-iman farklılığı konusunda atıf delilini de kullandıklarını göstermektedir.

Mu’tezilî âlim Kadî Abdulcabbâr da Mürcie’nin imanla ameli birbirinden ayırırken kullandığı delillerden bahsederken “Şüphesiz iman edip salih amelleri işleyenler...” (el-Bakara 2/277) âyetini, Mürcie’nin delil olarak kullandığını söyleyerek bu görüşe karşı çıkmaktadır: “Onlara göre eğer iman şeriatı dair amellerle aynı olsaydı, bu iki kavramın birbirine atfedilmesinin anlamı kalmazdı. Böyle bir durumda âyetin anlamı, “İman edenler ve iman edenler...” veya “Salih

³⁴ Mehmet Evkuran, *Ahlâk, Hakikat ve Kimlik*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013),147-150; Sünni Paradigmayı Anlamak, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 85-92.

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’s-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî (Riyad: Dârü İbn Kayyim, 1406/1986), 376.

³⁶ Kâdî Ebû Ya’la, *Mesâilu’l-îmân*, 241.

amelleri işleyenler ve salih amelleri işleyenler...” olurdu ki, bu gerçekliği olmayan şeylerdendir.”³⁷ Bu nakil, Mu’tezilî bir kaynakta atıf delilinin Mürcie’ye nispet edilmesi bakımından önemlidir.

Mürcie ile yakınlığı bilinen ve Mâtürîdîliğin nüvesini teşkil ettiği düşünülen Ebû Hanîfe’nin de, amelleri imandan ayrı kabul ettiğini ve bu konuda istidlâlde bulunduğunu görüyoruz. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-müteallim*’inde “Allah, “İman edip salih amel işleyenler...” (el-Bakara 2/25), “Kim muhsin olarak yüzünü Allah’a döndürürse” (el-Bakara 2/212) ve “Kim Mümin olarak ahireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa” (el-İsrâ, 17/19) buyurmak suretiyle iman ile amellerin arasını ayırmış, imanı amelden başka bir şey kılmıştır.”³⁸ demektedir. Buna göre Ebû Hanîfe’nin atıf ve şart delillerini kastetmiş olsa da, herhangi bir gramer kâidesi zikretmeden, ilgili âyetlerde salih amel ve iman kavramlarını birbirinden ayrı şeyler olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz.

3.2. Mâtürîdî Kelâm Geleneğinde Atıf ve Şart Delilleri

İman ile amelin farklı şeyler olduğu hususunda kullanılan atıf ve şart delilleri, Mâtürîdî kelâm geleneğinde yaygın olarak kullanılan delillerdir. Mâtürîdî ekolünün kurucusu Mâtürîdî’nin bu delillerin her ikisini kullandığını görüyoruz. Mâtürîdî, tefsirinde Bakara Sûresinin 25. âyetini açıklarken “Bu âyet, tâatların hepsini iman olarak kabul eden kimsenin görüşünü reddetmektedir. Çünkü bu âyette Müminlere salih amelleri hariç tutarak iman ismi verilmiştir. Ancak Müminlerin kendilerinden korkunun kalkması ve bir müjdelemenin olması, ancak salih amellerle birlikte gerçekleşir.”³⁹ diyerek atıf ve matûfun birbirinden farklı olduğu şeklindeki dilbilgisi kaidesinin adını zikretmeden sadece medlûlünü anlatarak iman ve amel arasındaki başkalığı söz konusu etmektedir. Dolayısı ile Mâtürîdî bu âyetten hareketle amelleri imandan ayırmıştır. Onun Müminlerden korkunun kalkması ve kendilerine kurtuluş müjdesinin verilmesi için salih amelleri gerekli görmesi ise amelleri, kişinin imanına etki etmese de kişiyi azaba sürüklemesi veya azap görmeden tam bir kurtuluş için önemli kabul ettiğini göstermektedir. Onun ameller hakkındaki bu düşüncesi, aynı zamanda imanla beraber günahın zararsız olduğu şeklindeki Mürcî görüşü ile arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

İmam Mâtürîdî’nin yine tefsirinde “Kim Mümin olarak salih amel işlerse...” (et-Tâhâ 20/112) âyetini açıklarken de, iman amel farklılığı hususunda şart delilini kullandığını görüyoruz. Ona göre, bu âyette iman, amellerin kabulü için bir şart olarak kılınmıştır. Dolayısı ile bu âyet (şart ile meşrûat birbirinden farklı olduğu için) iman isminin, ameller olmaksızın kazanılacağına dair bir delildir.⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*’de imanın mahiyetine dair açıklama yaparken de Allah’ın imanı iyiliklerin mevcudiyeti için vesile kıldığını ve ibadetlerin geçerli olabilmesi için de bir şart olarak belirlediğini öne sürmektedir.⁴¹

Mâtürîdî kelâm ekolünün âlimleri bu iki delili genellikle kullanarak, iman-amel ayrımı konusunda atıf ve şart delillerini geleneksel delil haline getirmişlerdir. Ebu’l-Muîn en-Nesefî, “Allah’ın meşitlerini Allah’a, ahiret gününe inanan, namazı ikame eden ve zekâtı verenler inşa ederler.” (et-Tevbe 9/18) âyetini ele alarak, namaz kılmak ve zekât vermek fiillerinin iman

³⁷ Kâdî Abdulcabbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 1: 729.

³⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-müteallim*, 11.

³⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, 1: 403.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, 7: 313.

⁴¹ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Ârûçî (Beyrut: Dârü Sâdır, 2010), 476.

üzerine atfedildiğini, bu sebeple de amel ile imanın birbirinden farklı şeyler olduğunu söylemektedir. Ayrıca “O kimseler ki, iman ettiler ve salih amel işlediler...” (el-Yunus 10/9) âyetini açıklarken, bu âyette de aynı şekilde amelin iman üzerine atfedildiğini bu sebeple bu iki unsurun birbirinden farklı şeyler olduğunu belirtmektedir.⁴² “Kim Mümin olarak salih amel işlerse, ameli boşa gitmez.” (el-Enbiya 21/94) mealindeki âyeti açıklarken ise Neseî, imanın bu ibarenin tümüne verilmiş bir isim olamayacağını söylemektedir. Çünkü bu durumda iman kendi kendisine şart olma durumu ortaya çıkacaktır. Bu ise batıldır. Şart ile meşrûnun birbirinden farklı olması gerektiğinden, amel ile imanın mahiyetleri birbirinden farklı şeylerdir.⁴³

Mâtürîdî âlim Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî de bu konuda aynı istidlâllere başvurmuştur. O, Allah’ın amelle imanın arasını açarak birbirinden ayırdığını ve “Kim Allah’a iman eder ve salih amel işlerse...” (et-Talâk 65/11), “Ey iman edenler oruç size farz kılındı” (el-Bakara 2/183) ve Ey iman edenler namaz için kalktığınızda...” (el-Mâide 5/6) buyurarak bunu gösterdiğini söylemektedir. Yine Kur’an’dan “O kimseler ki, iman ettiler ve salih amel işlediler...” ibaresini ele alan Lâmişî, Allah’ın salih amelleri iman üzerine atfettiğini, matûf ile matûfun aleyh arasında farklılık olduğunu, bu sebeple de amellerle imanın mahiyetlerinin farklı olduğunu söylemektedir.⁴⁴

Nureddin es-Sâbûnî de, amelleri imandan ayırırken, atf delili ve şart delilini beraberce kullanmaktadır. Allah’ın, amelleri iman üzerine atfederek “O kimseler ki, iman ettiler ve salih amel işlediler...” (el-İnşikak 84/25) buyurduğunu belirten Sâbûnî’ye göre dil kâidelerine göre matûf ile matûfun aleyh birbirinden farklıdır. Aynı şekilde iman, amellerin geçerliliği için bir şarttır. Allah bu konuda, “Kim Mümin olmak şartıyla salih amel işlerse...” (et-Tâhâ 20/112) buyurmuştur. Şart ile meşrûn birbirinden farklı şeylerdir. O halde imanla ameller de birbirinden farklı şeylerdir.⁴⁵

Şemseddin es-Semerkindî, sâlih amellerin imandan bir parça olmadığını açıklarken, aynı istidlâllere başvurmaktadır. Ona göre eğer taatler imandan bir parça olarak imanı oluşturan unsurlar arasında yer alsaydı, “O kimseler ki, iman ettiler ve salih amel işlediler...” (el-İnşikak 84/25) ve “İman ederek imanlarını zulümle değiştirmeyenler...” (el-En’am 6/82) âyetlerinde, iman anlamına gelen iki kelime peş peşe zikredilerek gereksiz şekilde tekrar edilmiş olacaktı. Ayrıca taatlerin iman ile aynı olması durumunda masiyetler, taatlerin zıddı olduğundan imanın da zıddı olurdu.⁴⁶ Semerkandî’ye göre, bu düşüncenin yanlışlığı ortadadır.

Ebü’l-Berekât en-Neseî ise, *el-Umde*’sinde ve bu eseri üzerine yazdığı şerhinde, iman ile amelin farklı olduğu konusunu açıklarken, hem atf delilini hem de şart delilini kullanmaktadır. Neseî: “*Ehl-i Hadis’in iddia ettiği gibi ameller imana dâhil değildir. Çünkü “Onlar gayba inanır, namazı dosdoğru kılar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”* (el-Bakara 2/3), “*Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren*

⁴² Neseî, *Kitâbu’t-Temhîd*, 47.

⁴³ Ebu’l-Muîn en-Neseî, *Tabstratu’l-edille*, 2: 1081-1082; *Kitâbu’t-Temhîd fî usulî’l-dîn*, 148.

⁴⁴ Muhammed b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâbu’t-Temhîd li kavâidi’t-tevhîd*, thk. Abdulmecid Türkî (Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1995), 131.

⁴⁵ Sâbûnî, *el-Kifâye fî’l-hidâye*, 355; *Kitâbu’l-Bidâye mine’l-kifâye fî usulî’l-dîn*, 153.

⁴⁶ Şemseddin es-Semerkindî, *es-Sahâifu’l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf (b.y., y.y., ts.), 452.

ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder." (et-Tevbe 9/18) ve "İman edip salih ameller işleyenlere gelince..." (el-Buruc 85/11) âyetlerinde görüldüğü üzere Kur'an'da farklı konularla ilgili olarak ameller iman üzerine atfedilmiştir. Matûf, matûfun aleyhden farklıdır. Dolayısı ile imanla ameller de birbirinden farklı şeylerdir." diyerek iman-amel farklılığını vurgulamıştır. Neseî, selefleri gibi aynı mesele ile ilgili olarak şart deliline de değinmiştir. Ona göre "Kim Mümin olarak salih amel işlerse..." (et-Tâhâ 20/112) âyetinde iman, amellerin geçerliliği için bir şart olarak kabul edilmiştir. Şart ile meşrût ise birbirinden farklıdır. O halde iman ile amel birbirinden farklıdır.⁴⁷

Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin de, amel ile imanun farklı şeyler olduğu hususunda, dil kâideleriyle istidlâl metodunu kullanarak Arap dil kaideleri gereği matûf ile matûf aleyhin başkalığı, şart ile meşrûtun farklılığı kâidelerini kullandığını görüyoruz. Amellerin imana dâhil edilmesi fikrinin, amelsiz birini iman dairesinden çıkaracağı eleştirisinden sonra, amellerin imana dâhil olmadığını iddia eden Bâbertî'nin bu husustaki delili, Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde "Şüphesiz ki, iman eden ve salih ameller işleyen kimseler..." (el-Meryem 19/96) , "Gayba iman eden ve namazı ikâme edenler..." (el-Bakara 2/3), "Şüphesiz ki, Allah'ın mescitlerini Allah'a, ahiret gününe iman eden ve namazı ikame edenler imar eder" (et-Tevbe 9/18) gibi âyetlerde amellerin iman üzerine atfedilmesidir. Ona göre de matûf, matûfun aleyhden başka bir unsurdur. Diğer taraftan "Kim Mümin olarak salih amel işlerse..." (et-Tâhâ 20/112) âyetinde görüldüğü üzere iman, amellerin sıhhati için bir şarttır. Şart ile meşrût da birbirinden başka olduğundan iman ile amel birbirinden farklıdır.⁴⁸

Görüldüğü üzere, iman ve amel olgularının birbirinden farklı şeyler olduğu konusunda atıf ve şart delilleri ile istidlâlde bulunmak hemen hemen tüm Mâtürîdîlerin başvurduğu geleneksel bir istidlâl çeşidi olmuştur. Ancak bu noktada Mâtürîdî fikirlerin oluşmasında etkili olan Ebu Hanife'nin bu delilleri kullanırken ait oldukları dil kaidelerini zikretmediğini belirtmemiz gerekir. Ebu Hanife, bu iki delil çeşidine konu olan âyetleri topluca zikrederek iman amel farklılığında tek delil olarak kabul etmiştir. İmam Mâtürîdî ise tefsirinde (âyet bazında açıklamalar yaptığından) ilgili âyetlerin iman ve amelin farklı şeyler olduğunu gösterdiğini, ilgili dil kaidesini zikretmeden açıklamaktadır. Ebu'l-Muîn en-Neseî'den itibaren bu deliller iman-amel farklılığına dair istidlâlde atıf delili ve şart delili şeklinde iki bağımsız delil haline gelmiş, iman-amel ayırımında Mâtürîdîlerin geleneksel delilleri olmuştur.

İman ve amel farklılığını ortaya koymak amacıyla ortaya atılan bu iki delili ilk olarak kullananların Mürcie mezhebi mensupları olması, daha sonraları Ebû Hanife, İmam Mâtürîdî ve diğer Mâtürîdî âlimler tarafından kullanılması Mâtürîdî âlimlerin Mürcie mezhebinin iman görüşünden etkilendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

3.3. Eş'arî Kelâm Geleneğinde Atıf ve Şart Delilleri

Ebu'l Hasan el-Eş'arî ile onu takip eden kelâmcılardan Bâkîllânî, İbn Fûrek, Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû Muzaffer el-İsferâyînî, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, Ebû Hamid el-Gazzâlî ve Ebu'l-Feth Şehristânî'de iman-amel farklılığı konusunda ne atıf delilinin ne de şart delilinin

⁴⁷ Ebu'l-Berekât en-Neseî, *Umdetü'l-akâid*, thk. Abdullah Muhammed İsmail (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2016), 149; *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*, thk. Abdullah Muhammed İsmail (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1432/2012), 374, 375.

⁴⁸ Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ekmeluddîn el-Bâbertî, *Şerhu'l-Akâidetü't-Tahâviyye*, thk. Abdusselâm b. Abdilhâdî Şennâr (Beyrut: Dârü'l-Beyrûtî), 1430/2009), 99.

kullanımına rastlanmamaktadır. Müttekaddimûn dönemi Eş'arî kelâmcıları, iman ile amelin farklılığı konusunda iman kelimesinin lügat anlamıyla istidlâlde bulunarak iman kelimesinin lügat anlamının tasdik olduğunu, istilahta da aynı anlama gelmesi gerektiğini söylemekle ve imanla günahın birlikte zikredildiği âyetleri kullanmakla yetinmişlerdir. Bu âlimlerin imanın kalbin tasdiki olduğu hususunda kullandıkları delilleri, "Ey iman edenler yürekten Allah'a tövbe edin!" (et-Tahrim, 66/8) âyeti örneğinde olduğu gibi bir kişide günah ile iman vasfının beraber bulunabileceğine dair âyetlerdir.⁴⁹

İman ve amelin farklılığının delillendirilmesi bakımından atıf ve şart delillerinin Eş'arî kelimada kullanılması Fahreddin er-Râzî ile başlamaktadır. Râzî, "Salih amellerin iman üzerine izafe edildiği âyetler vardır ki, bu durum amel ile imanın farklılığına delalet eder. Bu konu ile ilgili olarak Allah, "İman edip salih amel işleyenler..." (el-Bakara 2/25), "Kim Allah'a iman eder ve salih amel işlerse ..." (et-Teğâbun 64/9), "Her kim de O'na salih ameller işlemiş bir Mümin olarak varırsa..." (et-Tâhâ 20/85) ve "Kim Mümin olduğu halde salih amel işlerse..." (et-Tâhâ 20/112) buyurmuştur." derken, şart cümlesinde şart ile meşrûnun farklı olacağı veya matûfun matûfun aleyhten farklı olacağı şeklindeki dilbilgisi kaidesini zikretmeksizin, her iki delili izafe edilmeleri açısından ele alarak, Mâtürîdîlerin yaptığı iki istidlâl türünü birleştirmiş ve tek delil olarak kullanmıştır.⁵⁰

Râzî, tefsirinde ise bu delilleri ilgili oldukları âyetleri açıklarken müstakil olarak ele almaktadır. "Erkek veya kadın, kim Mümin olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz" (en-Nahl 16/97) âyetini açıklarken, kendi kendine sorduğu "Bu âyet imanın salih amelden başka bir şey olduğuna delalet eder mi?" sorusuna, yine kendisi "Evet. Çünkü Allah imanı salih amelin mükâfat kazandırması için bir şart kılmıştır. Bir şeyin şartı da, o şeyden başka bir şeydir"⁵¹ diye cevaplayarak, iman-amel başkalığı hususunda şart delilini zikretmektedir. Yine, "İman edip salih amel işleyenler..." (el-Bakara 2/25) âyetini açıklarken de "Bu âyet amellerin imana dâhil olmadığını gösterir. Çünkü Allah bu âyette imanı zikrettikten sonra salih ameli ona atfettiği için, bu durum ikisinin birbirinden farklı ve ayrı şeyler olduğunu göstermiştir. Bunlar farklı olmasalardı, tekrar edilmiş olurdu."⁵² diyerek de atıf delilini müstakil olarak ele almıştır.

Eş'arî kelâm geleneğinde Râzî'den sonra bu iki delilin amelin imana dâhil olmadığı konusunda kullanılmasının gelenekselleştiğini söyleyebiliriz. Seyfeddin el-Âmîdî, bir şeyin kendi üzerine atfedilemeyeceğini, bu sebeple iman üzerine atfedilen amellerin imandan farklı olduğunu belirterek, "Kim Allah'a iman eder ve salih amel işlerse..." (et-Teğâbun 64/9) âyetini delil getirmektedir. Yine Âmîdî, ümmetin amellerin sıhhati için imanun olmazsa olmaz bir şart

⁴⁹ Kâdî Ebubekir et-Tayyib el-Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu velâ yecâzu'l-cehlu bihi*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1421/2000), 51-55; Abdulkahir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, (İstanbul: y.y., 1346/1928), 247-252; İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, *el-Akâidetü'n-nizâmiyye fî erkânî'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1412/1992), 84-89.

⁵⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 4: 263, 264.

⁵¹ Râzî, *Tefsîru Fahri'r-Râzî -Mefâtihu'l-ğayb-*, 20: 114.

⁵² Râzî, *Tefsîru Fahri'r-Râzî -Mefâtihu'l-ğayb-*, 2: 139.

olduğu hususunda icma halinde olduğunu söyledikten sonra şart ile meşrûatun farklı şeyler olduğunu söyleyerek de şart delilini zikretmektedir.⁵³

Beyzâvî ise *Tavâli'u'l-Envâr*'ında bu delillerden atıf deliline değinirken⁵⁴ tefsirinde ise her iki delili de zikretmektedir. Bakara Sûresinin 25. ve 80. âyetlerinin açıklamasında bu ayetleri salih amelin imanın dışında olduğuna dair delil göstermiştir. Ona göre esas olan bir şeyin ne kendine ne de mefhumuna dâhil olan şeye atfedilmemesidir.⁵⁵ Yine aynı konu ile ilgili olarak Beyzâvî, Tâhâ Sûresinin 112. âyetini açıklarken imanın, amellerin kabul edilmesi için şart olduğunu söyleyerek amel ile iman arasındaki farklılığa dikkat çekmektedir.⁵⁶ Daha sonra gelen Adûduddîn el-Îcî⁵⁷, Saduddin et-Teftazânî⁵⁸ ve Seyyid Şerif el-Cürcânî⁵⁹ de selefleri gibi bu delilleri eserlerine alarak kullanan Eş'arî âlimleri olmuşlardır.

Tarihi süreç bakımından incelendiğinde müteahhirûn dönemi Eş'arî âlimleri bu delilleri kullanırken, mütekaddimûn dönemi Eş'arî âlimlerinin ise bu delilleri kullanmadığı görülmektedir. Bu noktada akıllara, imanı tasdik olarak kabul etmelerine rağmen, iman-amel farklılığı hususunda son derecede güçlü deliller olan bu iki delili müteahhirûn dönemi Eş'arî âlimlerinin çoğunun neden kullanmadığı şeklinde bir soru gelmektedir. Bu sorunun muhtemel iki cevabı vardır: Birincisi, bu delillerden haberdar olmamaları, ikincisi ise, bu delilleri özellikle bilerek kullanmadıklarıdır.

Mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelimcilerinin bu delillerden haberdar olmamaları seçeneğinin gerçeklik payı yoktur. Çünkü bu âlimlerden Ebu'l Hasan el-Eş'arî, Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû Muzaffer el-İsferâyînî ve Şehristânî'nin makâlât-ı kırak türüne ait eserleri mevcut olup, bu eserlerinde Mürcî'ye mensup âlimleri ve görüşlerini ayrıntılı olarak açıklamaktadırlar. Diğer taraftan bu âlimler yaşadıkları yerler bakımından da Mürcî geleneği iç içedir.⁶⁰ Yine bu âlimlerin Mürcî görüşleri için kaynaklık eden Ehl-i Hadis'e ait eserlerden haberdar olmamaları da düşünülemez. Bu durumda Mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelimcilerinin bu delilleri bilinçli olarak kullanmadıkları bir gerçek olarak belirmektedir. Bunun için iki sebep ileri sürülebilir:

Birincisi, bu âlimlerin mezkûr delilleri kullanarak iman ve ameli kesin olarak ayırıp ameli önemsememesinden dolayı o dönemlerde çokça zemmedilen Mürcie ile aynı konuma

⁵³ Seyfeddin el-Âmîdî, *Ebkârü'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424/2004) 5: 20.

⁵⁴ Nâsiruddin el-Beyzâvî, *Tavâli'u'l-envâr min matâli'i'l-enzâr*, thk. Abbas Sabbağ (Beyrut: Dârü'l-Cebel, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1991), 233.

⁵⁵ Nâsiruddin el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Abdullah Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998), 1: 19-20.

⁵⁶ Nâsiruddin el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 4: 39-40.

⁵⁷ Adûduddîn el-Îcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keâm*, Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, ts), 385.

⁵⁸ Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 77.

⁵⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 617.

⁶⁰ Eş'arî ve Bâkullânî Basra'lı, İbn Fûrek, Ebû Muzaffer el-İsferâyînî İsfahan'lı, Gazzâlî ve Şehristânî Horasan'lı, Cüveynî ise Nişabur'lu olup Hicaz ve Bağdat'ta uzun yıllar yaşamıştır. Hicaz, Basra, Kûfe ve Şam'da ise köklü Mürcî geleneği vardır.

düşme kaygılarıdır. Zîra ilgili dönemde imanla birlikte günahın Mümine zarar vermeyeceği fikri herkes tarafından eleştirilen bir konudur.⁶¹

İkinci sebep ise, bu âlimlerin aynı gelenekten geldikleri Ehl-i Hadis'in etkisinden henüz kurtulamamış olmalarıdır. Hem Eş'arî'nin Ehl-i Hadis hakkındaki kendi sözleri hem de Eş'arîlerin imanın artıp eksilmesi meselesindeki görüşleri bu tezi doğrular niteliktedir. Mesela Eş'arî *Makâlât'*ında, Ehl-i Hadis'in tüm görüşlerini özetledikten sonra "*Ehl-i Hadis'in görüşlerine katılıyor ve benimsiyoruz*"⁶² demektedir. Bu da Eş'arî'nin her ne kadar reyî kullansa da, hâlâ Ehl-i Hadis geleneğine yakınlık duyduğunu ve o gelenekten tamamen kopmadığını göstermektedir. Diğer taraftan mütekaddimûn Eş'arî âlimleri her ne kadar imanı kalbin tasdiki olarak kabul etseler de, iman ile amel arasındaki ilişkiyi müteahhirûn Eş'arî kelâmcıları ve Mâturîdîler gibi kesin olarak ayırmak istememişlerdir. Bunun tezahürü bu âlimlerin imanın artıp eksilmesi meselesindeki görüşlerinde görülebilir. Mâturîdîler imanda artıp eksilme olamayacağını söylerken imanın özü olan tasdik yakîninde ve parlaklığında, keyfiyet bakımından bir artma ve eksilmeyi kabul etmişler ama bu artış ve azalışta amellerin etkisini kesin olarak reddetmişlerdir. Mütakaddimûn dönemi Eş'arîleri ise bu artışı tasdik dışındaki başka etkenlerle ilişkilendirmişlerdir. Eş'arî, imanı tasdik olarak tanımladıktan sonra, "*İman tasdik olup tek bir haslettir. Ancak imanın kendisine izafe edilen şeylerin artması ile artması câizdir. Ayrıca iman, ikrar ve tasdikten daha önce var olmayanların eklenmesi ile de yenilenir. Ancak imanın azaldığı söylenemez*"⁶³ diyerek tasdik dışında kalan şeylerin artması ile imanın da arttığını kabul ettiğini görüyoruz. Onun bu tavrında daha önceleri içinde bulunduğu Ehl-i Hadis anlayışının bir etkisi olduğu söylenebilir. Eş'arî'nin takipçisi Bâkılânî için de aynı tespiti yapabiliriz. Bâkılânî de imanın hakikatini tasdik olarak tanımladıktan sonra, "*imanın kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve rükünlerle amel etmek olduğuna dair sözü de inkâr etmeyiz*" demesi⁶⁴, sonra da "*İmanın artıp eksileceğini inkâr edemeyiz. Ancak imandaki artma ve eksilme, tasdike değil, ikrar ve amel şeklindeki iki şeye râcidir*"⁶⁵ diyerek imandaki artma ve eksilmeyi amel ve ikrara bağlaması, onun imanı tasdik olarak benimsese de iman ile diğer unsurların irtibatını koparmadığını göstermektedir. Abdulkâhir el-Bağdâdî de imanı tasdik olarak kabul edenlerin imanda azalmayı reddettiklerini ama artması hususunda ihtilaf ettiklerini söyleyerek imanda artmaya delalet eden âyetleri zikretmiş ve bu âyetlere göre imanın arttığını, artmayı kabul edince de mantıken artma öncesinde eksik olduğu sonucuna varmış, ama bu artış ve eksilişin neden kaynaklandığını açıklamamıştır. Bu durumda o, Eş'arî'den ayrışarak imanda hem artmayı ve hem de azalmayı kabul etmiştir.⁶⁶ Cüveynî'nin ise, *el-Akâdetü'n-nizâmiyye'*sinde imanı tasdik olarak kabul eden birisinin imanın taatların artmasıyla arttığını, azalmasıyla da azaldığını söyleyemeyeceğini⁶⁷, *Kitâbu'l-İrşâd'*ında da Kalânîsî'nin amellerin imanı artırıp azalttığına dair görüşünü anlattıktan sonra kendisinin

⁶¹ Ebû Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2010), 83.

⁶² Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 350.

⁶³ İbn Fûrek, *Müccered*, 153.

⁶⁴ Bâkılânî, *el-İnsâf*, 54.

⁶⁵ Bâkılânî, *el-İnsâf*, 54.

⁶⁶ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 252-253.

⁶⁷ Ebul-Meâlî Abdulmelik el-Cüveynî, *el-Akâdetü'n-nizâmiyye*, 89; Cüveynî'nin diğer görüşleri için ayrıca bkz: Fethi Kerim Kazanç, *el-Cüveynî'de Klasik Kelâm Tartışmaları*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014).

imanda artışı reddettiğini dile getirdiğini görmekteyiz.⁶⁸ Onun bu tavrı, kendisinden önceki Eş'arîlere yapılan bir eleştiri niteliği taşımakla beraber Eş'arî kelâm geleneğinin iman anlayışının tekâmül sürecinde bir aşama olarak kabul edilebilir. Cüveynî'nin öğrencisi Gazzâlî'nin de iman ile amel arasındaki ilişkiyi devam ettirdiğini görmekteyiz. Gazzâlî, imandaki artış ve eksilişe işaret eden âyetleri zikrettikten sonra ameldeki bu artış ve eksilişin ibadetin kalbe etkisinden kaynaklandığını söylemektedir. Ona göre beden ile yapılan ameller kalpten çıkıp yine kalbe döner, kalbe etki ederek kuvvetlendirir. Gazzâlî imanın ibadetlerle artmasını açıklarken Hz. Ali hakkında: "İmanın ibadetlerle artması hususunda Hz. Ali "İman kalpte bir nokta gibi belirir. Amel ettikçe bu parlaklık tüm kalbi sarar. Nifak da siyah bir nokta olarak belirir. İsyan ede ede tüm kalbi karartır ve sonunda kalp mühürlenmiş olur." dedi ve peşinden "Hayır! Doğrusu, onların yaptıklarından dolayı kalplerinin üstü pas bağlamıştır" (el-Mutaffifîn 83/14) âyetini okudu" şeklinde bir rivâyette bulunmaktadır.⁶⁹ Dahası Gazzâlî, iman sözü ile tasdik ve amelin murad edildiğini söyleyerek "İmanın yetmiş kusur kapısı vardır"⁷⁰ ve "Zânî Mümin olduğu halde zinâ etmez"⁷¹ hadisleri ile de istidlâlde bulunmaktadır.⁷² Buna göre, Cüveynî hâriç mütekaddimûn devri Eş'arî âlimlerin iman-amel münasebetlerindeki görüşleri ile Ehl-i Hadis geleneğinin aynı konudaki görüşleri arasında da bariz benzerlik olduğu söylenebilir. Özellikle imanın şubelerine dair hadislerle yapılan delillendirme Ehl-i Hadis geleneğinin etkilerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

SONUÇ

Kelâm düşünce geleneğinde dilbilgisi kaidelerinden "matûf ile matûfun aleyhin" ve "şart ile meşrûtun" farklı olduğu esasına dayanan atıf ve şart delilleri, iman ve amelin birbirinden farklı şeyler olduğunu hususunda önemli iki delildir. Bu iki delili ilk defa kullananlar Mürcî âlimler olmuştur. Ebû Hanife ve İmam Mâtürîdî bu delilleri adını koymadan kullanmış, sonraki Mâtürîdîler ise bu delilleri ayrı ayrı, özenle ele alarak kullanmışlardır. Ebu'l-Muîn en-Neseffî'den itibaren bu deliller iman ile amelin birbirinden farklı olduğuna dair istidlâlde atıf delili ve şart delili şeklinde iki bağımsız delil haline gelmiş, iman-amel ayrımında Mâtürîdîlerin geleneksel delilleri arasında sayılmıştır. Buna göre Mâtürîdî iman görüşünün Mürcî iman görüşünden etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. İlk Eş'arî kelamcıların imanı tasdik olarak tanımlasalar da, imanın artıp eksilmesi konusunda tasdik dışında kalan unsurlara kapıyı tamamen kapatmadıklarını, bu sebeple de iman ve ameli kesin olarak birbirinden ayıran atıf ve şart delillerini bilinçli olarak kullanmamayı tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Bu delillerin Eş'arî kelamında kullanımının ise, ancak Râzî'den sonra söz konusu olması dikkat çekicidir. Bunun sebebi ise, mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelâmcıların iman konusunda kendilerinin selefi olan Ehl-i Hadis geleneğinden henüz tam olarak kopamamış olmaları ve aynı gelenek tarafından kınanan Mürcie mensupları ile aynı konuma düşmeyi istememeleri olabilir. Râzî'den itibaren iman ve amel birbirinden kesin olarak ayrılmış ve imanı artırıp azaltması bakımından amellerin iman üzerindeki etkisi reddedilmiştir. Bu da bize

⁶⁸ Ebul-Meâlî Abdulmelik el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâtinü'l-edille fi usûli'l-İ'tikâd*, thk. Es'ad Temîm (Beirut: Müessesetü Kütübî's-Sekafiyye, 1985), 336.

⁶⁹ İmam Gazzâlî, *Kavâ'idu'l-akâid*, thk. Mûsa Muhammed Ali, 3. Baskı, (Beirut: Âlimu'l-Kütüb, 1985/1405), 263.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 414.

⁷¹ Buhârî, *Eş'arî* 1; Müslim, *İman*, 24.

⁷² Gazzâlî, *Kavâ'idu'l-akâid*, 265-266.

Eş'arîliğin iman-amel münasebetlerini açığa kavuşturma bakımından bir gelişim süreci yaşadığını göstermektedir.

Buna göre Mâtürîdîlerin atıf ve şart delilleri ile ilgili tutumları, Mâtürîdî iman görüşünün Mürcî iman görüşünden etkilendiğini gösterirken; Eş'arîlerin bu iki delille ilgili tutumları ise, Eş'arî iman görüşünün bir tekâmül süreci geçirdiğini göstermiştir. Dolayısıyla iki delil, bu süreçlerin belirlenmesi ve yakından izlenmesi bakımından en bariz belirleyici ve yönlendirici birer temel parametre olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Kitâbu's-Sünne*. thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî. Riyad: Dârü İbn Kayyim, 1406/1986.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- Âmîdî, Seyfeddin. *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâikî'l-Kavmiyye, 1424/2004.
- Bâbertî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ekmeluddîn. *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâviyye*. thk. Abdusselâm b. Abdilhâdî Şennâr. Beyrut: Dârü'l-Beyrûtî, 1430/2009.
- Bâbertî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ekmeluddîn. *Serhu Akâdeti Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*. thk. Arif Aytekin. Kuveyt: Vüzerâtü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmî, 1989,1409.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l fırak*, thk. Muhammed Fethî en-Nâdî. Kahire: Mektebetü Dârü's-Selâm, 1417 / 2016.
- Bâkılânî, Ebubekir et-Tayyib. *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhu velâ yecûzu'l-cehlu bihi*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1421/2000.
- Beyzâvî, Nâsiruddin. *Tavâli'u'l-envâr min matâli'i'l-enzâr*. thk. Abbas Sabbağ. Beyrut: Dârü'l-Cebel. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1991.
- Beyzâvî, Nâsiruddin. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Abdullah Abdurrahman Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Cu'fî. *Câmiu's-Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1987.
- Büstî, Muhammed Ebû Hâtim İbn Hibbân et-Temîm. *Sahîhu İbn Hibbân*. Beyrût: y.y., 1993.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdulmelik. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâitü'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Es'ad Temîm. Beyrut: Müessesetü Kütübi's-Sekafiyye, 1985.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdulmelik. *el-Akâdetü'n-nizâmiyye fî erkâni'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1412/1992.
- Çelik, İsa, Yıldırım, Birol. "Mesnevî Şârihi Bir Ankara Valisi: Âbidin Paşa'nın Tasavvufî Düşünceleri" *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5/11.
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı (İlk Dönem Sünni Kelâm Örneği)*. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Ebû Hanîfe. *el-Âlim ve'l-müteallim*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Baskı y.y, 1368.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Evkuran, Mehmet. *Ahlâk, Hakikat ve Kimlik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Evkuran, Mehmet. *Sünni Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd. *Kavâ'idü'l-akâid*. thk. Mûsa Muhammed Ali. 3. Baskı. Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, 1985/1405.

- Hemedânî, Bahâuddin Abdullah İbn Akîl. *Şerhu İbn Akîl*. thk. Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011.
- İbn Ebi'l-İzz, Sadruddin Ali b. Ali b. Muhammed ed-Dımeşkî el-Hanefî. *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâviyye*. thk. Ebû Abdillâh Mustafa İbnu'l-Adeviyye. Baskı y.y.: Dârü İbn Receb, 2002/1423.
- İbn Fûrek, Ebubekir. *Müceredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Cimâriyeh. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.
- İbn Hişâm, Cemaeddin Abdullah el-Ensârî. *Şerhu Kadru'n-Nidâ ve Bellü's-Sadâ*. thk. Muhammed Yâsir Şerîf. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1990.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Kahire: Dârü İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbas. *Kitâbu'l-İman*. Bsk yy: Dârü İbn Haldun, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbas. *Kitâbu'l-İmânu'l-evsat*. (Mecmu'u Fetâvâ VII. cildinin içinde) thk. Âmir el-Cezzâr. Enver Elbâz. Baskı yy: Dârü'l-Vefâ, 2005.
- İcî, Adûduddîn. *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*. Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, ts.
- İsferâyînî, Ebû Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-dîn*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2010.
- Kadî Abdulcabbar, Ebu'l-Hasan el-Hemedânî el-Esedebâdî. *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn*. (Resailu'l-adl ve't-tevhîd içinde) thk. Muhammed Ammâra. Baskı yy: Dârü'ş-Şurûf, 1988.
- Kadî Abdulcabbar, Ebu'l-Hasan el-Hemedânî el-Esedebâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdulkerim Osman. 3. Baskı. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Kâdî Ebû Ya'lâ. *Mesâilu'l-îmân*. thk. Suud b. Abdilaziz el-Halef. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1410.
- Kazanç, Fethi Kerim. *el-Cüveynî'de Klasik Kelâm Tartışmaları*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Kutlu, Sönmez. *Selefilğin Fikrî Arkapları – İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*. 4. Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Lâmişî, Muhammed b. Zeyd. *Kitâbu't-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*. thk. Abdulmecid Türkî. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Arapça Dilbilgisi*. 5. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Ârûçî. Beyrut: Dârü Sâdir, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Mavil, Kılıç Arslan. *Mâtürîdî Kelâmında Tevil*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Umdetü'l-akâid*. thk. Abdullah Muhammed İsmail. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2016.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*. thk. Abdullah Muhammed İsmail. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1432/2012.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Kitâbu't-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*. thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006.

- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsıratu'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsa. 2 Cilt, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-Türâs, 2011.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. *Usûlu'd-dîn*. thk. Hans Peter Lins. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Râzî, Fahrüddin. *Nihâyetü'l-ukûl*. thk. Saîd Abdullatif Fûde. 4 Cilt, Beyrut: Dârü'z-Zehâin, ts.
- Râzî, Fahrüddin. *Tefsîru Fahri'r-Râzî -Mefâtihi'l-ğayb-*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.
- Seyf, Muhammed b. Abdullah b. Hamed. *el-Eseru'l-akdî fi teaddüdi't-tevcîhi'l-i'râbî li âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dârü't-Tedmuriyye, 2009.
- Sâbûnî, Nureddin. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. thk. Muhammed Ârûçî. İstanbul: Dârü İbn Hazm, 2014.
- Sâbûnî, Nureddin. *Kitâbu'l-bidâye mine'l-kifâye fi usûli'd-dîn*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dârü'l-Ma'rife, 1969.
- Semerkandî, Şemseddin. *es-Sahâifu'l-ilâhiyye*. thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf. b.y., y.y., ts.
- Tatlı, Bekir. *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Teftazânî, Saduddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Mûsa b. Dahhâk. *es-Sünen*. thk. İbrahim Utve. Mısır: Baskı y.y., 1975.
- Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Trc. Kâmil Miras. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978.

